

राष्ट्रीय औषधी वनस्पती मुळवेल / गिलोय

Tinospora cordifolia (Willd.) Hook. f. and Thoms.

प्रा. (डॉ.) दिगंबर न. मोकाट

प्रमुख संशोधक व प्राध्यापक

वनस्पतीशास्त्र विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ,

गणेशखिंड, पुणे-४११००७

राष्ट्रीय औषधी वनस्पती—गुळवेल/गिलोय

- प्रकाशक** : प्रा. (डॉ.) दिगंबर न. मोकाट
प्राध्यापक
वनस्पतीशास्त्र विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ
प्रमुख संशोधक
पश्चिम विभागीय औषधी वनस्पती सह सुविधा केंद्र,
(राष्ट्रीय औषधी वनस्पती मंडळ, आयुष मंत्रालय, भारत
सरकार)
- प्रती** : १०००
- पहिली आवृत्ती** : १० फेब्रुवारी, २०२१
- मुद्रण** : सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ
मुद्रणालय, पुणे — ४११००७.
- मुखपुष्ठ फोटो** : गुळवेल वेल, फुले, फळे, खोड
- Copyright** : Prof. (Dr.) Digambar N. Mokat

राष्ट्रीय औषधी वनस्पती

मुळवेल / गिलोय

Tinospora cordifolia (Willd.) Hook. f. and Thoms.

प्रा. (डॉ.) दिगंबर न. मोकाट

प्रमुख संशोधक व प्राध्यापक

वनस्पतीशास्त्र विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ,

गणेशखिंड, पुणे-४११००७

— अनुक्रमणिका—

१. राष्ट्रीय औषधी वनस्पती : गुळवेल / गिलोय — परीचय	१
२. गुळवेल प्रजाती अधिवास	२
३. गुळवेल प्रजाती ओळख	२
४. रोपे निर्मिती	३
५. लागवड	४
६. औषधी भाग	४
७. औषधी रासायनिक द्रव्ये	५
८. काढणी	५
९. गुळवेल पाने व खोडाचे उपयोग	५
१०. आयुर्वेदातील औषधे	६
११. संग्रह काळ	६
१२. गुळवेलीपासून बनविण्यात येणारी औषधे	७
१३. अमृता फॉर लाईफ मोहिम	९

राष्ट्रीय औषधी वनस्पती - गुळवेळ/गिलोय

परिचय:

सर्व परीचित व अमृतासमान असलेल्या गुळवेलीस परंपरागत औषधी पद्धतीत मोठ्या प्रमाणात वापर होत आला आहे. या प्रजातीच्या उपयुक्ततेमुळे राष्ट्रीय औषधी वनस्पती मंडळ, आयुष मंत्रालय, भारत सरकार यांनी 'अमृता फॉर लाईफ' अर्थात 'समृद्ध जीवनासाठी अमृता' ही मोहीम सुरू केली आहे. या मोहिमेच्या माध्यमातून गुळवेळ प्रजातीची ओळख, लागवड, उपयुक्तता व संवर्धन यांविषयी जनजागृती केली

जात आहे. वैदिक काळापासून परिचित असलेल्या गुळवेलीविषयी अथर्ववेद, पाणिनीकृत अष्टाध्यायी या ग्रंथात नोंदी आढळतात. चरकसंहिता, सुश्रुतसंहिता याबरोबर धन्वन्तरि निघंटु, अष्टांग निघंटु, निघंटु शेष, षोढल निघंटु, मदनपाल निघंटु, शालीग्राम निघंटु, भावप्रकाश निघंटु, राज निघंटु: या ग्रंथांमध्येही अमृतवल्लीची उत्पत्ती व औषधी उपयोगाविषयी माहिती आढळते. 'गुड रक्षणे' (गुड म्हणजे

अनेक रोगापासून) रक्षण करणे. या धातूपासून गुडूची हा शब्द बनला आहे (निघंटु आदर्श). वनस्पती शास्त्रात 'टिनोस्पोरा कॉर्डोफोलिया' या नावाने या प्रजातीस ओळखले जाते. मेनीस्परमेशी या कुळातील ही प्रजाती तीची गुणवैशिष्ट्ये व उपयोग यामुळे विविध नावांनी ओळखली जाते. या प्रजातीस संस्कृतमध्ये शरिराचे रोगापासून संरक्षण करते म्हणून 'गुडूची', सुकली तरी मरत नाही, तुकड्याने पुनर्जीवीत होते म्हणून अमृता, अमृतवल्ली, अमृतलता; वळत-वळत वेटोळे घेत आधाराने

चढते म्हणून कुंडली, कुंडलीनी; तारुण्याचे रक्षण करून म्हातारपण व रोगाचा नाश करते म्हणून 'वयस्था' असे म्हटले जाते. तापावर गुणकारी असल्याने ज्वरनाशिनी; रसायनाप्रमाणे कार्य करते म्हणून रसायनी, फांद्या नसल्याने विशल्या, कापल्यानंतर चक्राकार दिसते म्हणून चक्रिका, वासरे हिला खातात म्हणून 'वत्सादनी', चक्रलक्षणा तसेच तत्रिका, मधुपर्णी इ. नावांनी ओळखली जाते. हिंदीत 'गिलोय' तर इंग्रजीत 'इंडीयन टिनोस्पोरा', 'मूनसीड' या नावांनी ओळखली जाते.

पारंपारिक औषधी पध्दतीत ताप, कावीळ, अशक्तपणा, पोटाचे विकार, इत्यादींमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या या प्रजातीचा वापर मुख्यत्वे करून आयुर्वेदातील औषधामध्ये केला जातो. आयुर्वेदाप्रमाणे यूनानी, सिद्ध व पारंपारिक औषधीपध्दतीत वापर केला जातो. ही प्रजाती प्रभावीपणे रोग किंवा व्याधी बरी करत असल्याने खोडाची मागणी सुमारे २०००-५००० मेट्रिक टनांपर्यंत अलीकडे वाढली आहे. ही वाढ ९-१० टक्क्यांनी दरवर्षी वाढते आहेत. नैसर्गिक वन्य अधिवास असलेल्या या प्रजातीच्या वेली दिवसेंदिवस दृश्य-अदृश्य कारणांनी कमी कमी होत आहे. डेंग्यू, चिकनगुनिया

आणि विषाणूजन्य महामारीसाठी ही प्रजाती रामबाण समजली जाते. रोगप्रतिकारशक्ती वाढविणाऱ्या गुळवेल प्रजातीचे संवर्धन होवून लागवड मोठ्या प्रमाणात करून कच्चा माल वैद्य, औषधी बनविणाऱ्या कंपन्या, जनसामान्य इत्यादींना त्वरीत उपलब्ध झाल्यास अनेक भयावह रोंगापासून संरक्षण मिळू शकते. आयुर्वेदात 'अमृतकुंभ' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या प्रजातीच्या पानांची भाजी, पराठे, इत्यादी पदार्थ उष्णतेच्या विकारात केली जातात.

१. गुळवेल प्रजाती अधिवास :

जगभरात 'टिनोस्पोरा' प्रजातीच्या ३६ जाती मिळतात. त्यातील भारतात ६ जाती मिळतात. गुळवेल प्रजाती ही उष्ण कटिबंधातील भारत, पाकिस्तान, म्यानमार, श्रीलंका या देशांत प्रामुख्याने आढळते. भारतात आंध्रप्रदेश, आसाम, दिल्ली, गोवा, कर्नाटक, केरळ, महाराष्ट्र, ओडिशा, सिक्किम, तमिळनाडू, पश्चिम बंगालमध्ये प्रामुख्याने या प्रजातीची आढळ आहे. शेताचे बांध, ओसाड जमिनी, गाव परिसर, पडलेली घरे, नद्यांचे काठ, रस्तांच्या दुर्तफा, जुनी झाडे इत्यादी ठिकाणी वन्य अवस्थेत आढळते. नैसर्गिकरित्या कडूनिंब, आंबा या वृक्षांवर वाढलेल्या गुळवेलीस अधिक महत्त्व आहे. आधुनिक शास्त्राने ते सिद्ध झाले आहे. कडूनिंबावरील गुळवेलीस 'नीमगिलोय' असे म्हटले जाते.

२. गुळवेल प्रजाती ओळख :

ही बहूवर्षीय वेल आधाराने वाढते. खोड सुरुवातीला हिरवट नंतर राखाडी व जुनाट झाल्यानंतर बदामी होते. जुनाट झाल्या नंतर खोडावर ठिपके असतात. खोड खडबडीत असते. साल पातळ, जुनाट खोडावरील सालीचे पापुद्रे निघतात. खोड आडवे कापल्यास चक्राकार दिसते. मोठ्या झाडांवर पसरल्यानंतर जुन्या खोडास दोऱ्यासारखी हिरवी

मुळे खाली लोंबकळतात व नंतर मातीत रुजतात. पाने साधी, हृदयाकृती, मोठ्या देठाची असतात. पानाचा शेंडा तीक्ष्ण असतो, पाने खोडावर एका—आड—एक (एकान्तर पर्णविन्यास) आलेली असतात. पाने गर्द हिरवी, गुळगुळीत, चकचकीत असतात. पानात ७ ते ९ शिरा असतात व जाळीदार शिरा—रचना असते. पुष्पगुच्छ जुनाट खोडावर येतात. फुले पिवळी, लहान आणि एकलिंगी असतात. नर फुले गुच्छाने, तर मादी फुले एकाकी असतात. फळे वाटाण्यासारखी गोल, सुरुवातीला हिरवी व पिकल्यानंतर लाल होतात. फळामध्ये एकच बी असते व ते खडबडीत कठीण कवचाचे असते. फुले, फळे डिसेंबर ते मे या महिन्याच्या कालावधीत येतात.

३. रोपे निर्मिती :

रोपांची निर्मिती बिया किंवा खोडाच्या छाटांपासून केली जाते. लाल परिपक्व फळे गोळा करून कोमट पाण्यात २-३ तास ठेवून फळांचे आवरण काढून बियाणे सावलीत सुकवावे. पक्ष्यांनी खाल्लेले बियाणे चांगले रुजते. तथापि, गोळा केलेले व सुकविलेले बियाणे ६-८ तास कोमट पाण्यात ठेवून पिशवीत पेरावे. बियाणे ४००० पीपीएम् जिबरेलिक अॅसिड द्रावणात २४ तास बुडवून ठेवल्यास ६० टक्केपर्यंत रुजवा मिळतो. बियांपासून केलेल्या रोपांवर स्पोडोपथेरा किंवा श्रीप्स या रोगांचा/जंतूंचा प्रादुर्भाव आढळतो. त्यासाठी कीडनाशकाची फवारणी आवश्यकतेनुसार करावी. बियाणे विशिष्ट हंगामात मर्यादित स्वरूपात मिळत असल्याने खोडाच्या छाटापासून केलेल्या रोपांना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. खोडांद्वारे रोपे निर्मिती करतांना खोड परिपक्व आणि बोटाच्या जाडीएवढे असावे. खोडाचे १२-१५ सें.मी. लांबीचे छोट छोटावेत. छोट खालील बाजूने तिरके छोटावे व वरील बाजू आडवी छोटावी. तिरकी कापलेली बाजू आय्.ए.ए (रूटेक्स) पावडरमध्ये बुडवून पिशवीत लावावीत. इंडोल ब्युटिरीक अॅसिड १०० पीपीएम्च्या द्रावणात छोट अर्धा तास बुडवून ठेवल्यास ७० टक्क्यांपर्यंत छाटांना मुळे येऊन रोपे तयार होतात. छाटावर २-३ डोळे राहतील असे छोट तयार करतांना पहावे. पिशवीत रोपे करतांना माती, शेणखत व वाळू ३:१:१ या प्रमाणात घेऊन ५ X ८ इंच आकाराच्या पिशव्या भरून त्यात छोट लावून आवश्यकतेनुसार पाणी द्यावे. पिशवीत लावलेल्या छाटांना १०-१२ दिवसात फुटवे येऊन १-२ फुटाची रोपे दोन महिन्यांत तयार होतात. बियांपासून केलेली रोपे खोडांपासून केलेल्या रोपांपेक्षा हळू वाढत असल्याने खोडांद्वारे रोपे करण्यासाठी प्राधान्य द्यावे. सर्वसाधारणपणे तीन महिन्यांत रोपे लागवडीयोग्य होतात.

४. लागवड :

लागवड करतांना शेताची नांगरट करून शेतात प्रति हेक्टर १० टन शेणखत मिसळावे. वाढीसाठी यजमान वृक्षाची लागवड करावी. पावसाळ्याच्या (जून-जुलै) महिन्यांत लागवड करावी. पाणी कमी असेल तरी ही प्रजाती तग धरते व वाढते. पाण्याचा निचरा होणे महत्त्वाचे आहे. पाणी बुंध्याजवळ भरून राहिल्यास मूळकूज येण्याची शक्यात असते.

बिया किंवा छाटांपासून तयार केलेल्या रोपांची लागवड हलक्या व मध्यम निचरा होणाऱ्या जमिनीत करता येते. लागवडीसाठी २x२x२ फुट आकाराचे खड्डे खोदून मातीत शेणखत मिसळून रोपाची लागवड करावी. रोपाला मातीचा आधार देऊन बाजूने पाण्यासाठी आळे करावे. गुळवेल प्रजातीस पाणी कमी लागते. त्यामुळे आळ्यात किंवा रोपाभवती जास्त पाणी भरून राहणार नाही, याची दक्षता घ्यावी. ही प्रजाती आधाराने वाढत असल्याने लागवडीनंतर आधार द्यावा. फळबागेत किंवा शेतात लागवड करतांना बांबू, तार, सुतळ इ. चा आधारासाठी उपयोग करावा. सलग लागवड करतांना २ x २ मीटर अंतराने लागवड करावी. गुळवेल रोपांची लागवड कुंडी, परसबाग, बाल्कनी, शेताचे बांध, रिकाम्या जागा इ. ठिकाणी आपण करू शकतो. बनझाडे व फळझाडे यात गुळवेलीचे आंतरपीक म्हणून घेवू शकतो.

५. औषधी भाग :

पाने व खोड ओल्या व वाळलेल्या स्वरूपात विविध औषधांसाठी वापरले जाते. गुळवेल कडू, तिखट, तुरट रसाची; मधुर विपाकाची, उष्ण वीर्याची व ताजी असतांना स्निग्ध व मृदू गुणाची आणि वाळल्यानंतर कोरडी, हलकी व मऊ गुणयुक्त गुळवेल असते. खोडामध्ये कटू, पौष्टिक, पित्तसारक, संग्राहक, रक्तसुधारक, शक्तीवर्धक इ. गुण असतात. बोट किंवा त्यापेक्षा मोठे झालेल्या खोडात स्टार्च, प्रोटीन, टॅनिन, फ्लॅवोनॉईड्स जास्त प्रमाणात मिळतात, त्यामुळे याच आकाराचे खोड औषधासाठी वापरण्यास प्राधान्य दिले जाते.

६. औषधी रासायनिक द्रव्ये :

खोडात व पानात गिलोईन, बरबेरिन, टीनोस्पोरिन, टीनोस्पोरिक ॲसिड, कॉर्डिओसाईड, टर्पिन्स, नैसर्गिक शर्करा इ. घटक प्रामुख्याने आढळतात. कॅलेरोडेन, डायटर्पिन, पामेटिन, ऑफरफीन इ. तसेच ग्लुकोसाईड, टीनोकार्डीसाईड, स्टीराईड्स, सुंगंधी द्रव्ये, फॅटी ॲसीड आणि पॉली सॅक्याराईड्स ही रासायनिक घटक असतात.

७. काढणी :

लागवड झाल्यानंतर पाने ४-६ महिन्यांत परिपक्व होतात. बोटाच्या जाडीचे परिपक्व खोड होण्यासाठी दोन वर्षांपर्यंतचा कालावधी लागतो. खोडाचे १-२ इंचाचे तुकडे करून सावलीत वाळवावेत. छाट करतांना तिरके छाटल्यास, खोडाचे तुकडे लवकर

सुकतात. चांगली सुकलेली गुळवेल साठवण करून विविध औषधांत तसेच काढा, चूर्ण इ. स्वरूपांत वापरली जाते. ओल्या गुळवेलीपासून गुळवेल सत्त्वही बनवले जाते.

८. लागवडीतून उत्पन्न :

२० क्विंटल वाळलेले खोड प्रती एकरी १८ ते २४ महिन्यांनंतर मिळते. चार क्विंटल ओल्या पानांचेही उत्पन्न आपणांस मिळते. प्रतवारीनुसार खोडास ४० ते १०० रूपये प्रती किलो दर व ओल्या पानांना ४० ते ५० रूपये प्रती किलो दर मिळतो.

९. गुळवेल पाने व खोडाचे उपयोग :

- सातही धातु व शरिराच्या सर्व अवयव-संस्था यांना बल देणारी ही प्रजाती त्रिदोष शमन करणारी आहे.
- जीर्ण व अनेक भयावह रोग आधुनिक चिकित्सेने बरे होत नाहीत. त्यासाठी गुळवेल उत्तम औषध आहे. ती रसायन म्हणून कार्य करते म्हणून ती 'रसायनी' आहे.
- गुळवेल पाने व खोड हे ताप, ॲलर्जी, वेदनाशामक, रोग प्रतिकारक, तसेच ॲन्टिऑक्सिडंट्स (Antioxidant) म्हणून प्रभावीपणे काम करते.

- गुळवेलीत कॉल्शियम, प्रोटीन, फॉस्फरस, कॉपर, झिंक, मॅग्नेशियम इ रसायनांनी युक्त असते.
- गुळवेलच्या नियमित सेवनाने टाईप २ चा मधुमेह नियंत्रित करता येतो.
- ताप नियंत्रणासाठी गुळवेलीचा वापर सर्वपरीचित आहे. डॅंग्यु, चिकनगुनियातील तापामुळे रक्तपेशी कमी होतात, फ्लेटलेट्स कमी होतात त्यासाठी गुळवेल फार प्रभावीपणे काम करते.

- नासिकाशोथ आणि अॅलर्जीचा दमा बरे करणेची क्षमता या प्रजातीत आहे.
- हृदय व रक्तवाहीन्यांचे संरक्षण गुळवेलीने करतात. हिपॅटायटीस 'बी' व 'ई' मध्ये अॅन्टीजन म्हणून काम करते, यकृताला असलेली सुज कमी करते.
- ताणतणाव आणि टॉनीक किंवा बुंध्याक वाढण्यासाठी खोडाचा वापर केला जातो. वेदनादाहक, वातशामक, तापानंतर येणारा अशक्तपणा, भुक न लागणे, रोग प्रतिकार शक्ती कमकुवत होणे इ. समस्यांसाठी गुळवेल खोड वापरले जाते.
- गुळवेल वीर्य व बुद्धीवर्धक आहे. ताप, उलटी, कोरडा खोकला, उचकी, मुळव्याध, टीबी, मुत्रविकार, महिलामधील शारीरिक कमजोरी यामध्ये वापरली जाते.
- फिलारीया किंवा हत्तीपाय रोगात गुळवेल स्वरस मोहरी तेलातून देतात.
- गुळवेलीत पाचक, भुक्वर्धक, डोळे विकार बरे करण्याचे गुणही आढळून येतात.
- आमवातात सुंठ व गुळवेल काढा देतात यामुळे सुज, वेदना, ताप ही लक्षणे कमी होतात. वातरक्तात गुळवेल सिध्द तुप किंवा तेल देतात.
- अशक्तपणा किंवा शरीर दौर्बल्य आल्यास गुडूची सत्व वापरतात यामुळे हृदयाला बळ मिळते.
- तापानंतर आलेला अशक्तपणा व हातापायांची जळजळ कमी करणेसाठी गुडूची सत्व दुधाबरोबर देतात.
- दाह/जळजळ कमी करण्यासाठी गुळवेल स्वरस देतात.
- कास किंवा खोकला यामध्ये गुडूची आणि कण्टकारी सिध्द तुपाबरोबर देतात.
- वातविकारात गुडूची सेवन तुपाबरोबर, पित्तात साखरेबरोबर आणि कफात मधाबरोबर करतात.
- गुळवेल कडू, तिखट आणि उष्ण असल्याने दीपन, पाचन करते, तुरट रसामुळे व उष्ण असल्याने आमशायातील संचित पित्ताचे नियंत्रण करते
- आमशायातील आम्लता गुडूची कमी करते.
- गुळवेल तहान कमी करते, उलटी थांबविते, अग्निमांदय, वेदना, यकृतविकार, कावीळ, आम्लपित्त, जुलाब, ग्रहणी, कृमी इत्यादी विकारात उपयुक्त असते.
- गुळवेल सत्व अशक्तपणा, राजयक्ष्मा (टी.बी.), जूनाट तापावर अत्यंत गुणकारी आहे.

१०. आयुर्वेदातील औषधे :

गुळवेलीच्या खोडापासून काढा, सुदर्शन चुर्ण, गुडूच्यादि क्वाथ, अमृतारिष्ठ, गुडूच्यादि चुर्ण, गुडूची लेह, गुडूच्यादि तेल, अमृतादि गुग्गुळ, चंद्रप्रभावटी, गुडूची घृत, क्वाथ, लेह, तेल, स्वरस, धनवटी, इ. औषधे बनविली जातात.

११. संग्रह काळ :

खोडाचा संग्रह वसंतऋतुनंतर उन्हाळ्याच्या महिन्यात आणि वर्षाऋतूपूर्वी करून खोडाचे तुकडे सावलीत सुकवावेत.

१२. गुळवेलीपासून बनविण्यात येणारी औषधे :

गुळवेलीपासून बनविण्यात येणाऱ्या आयुर्वेदातील काही औषधे बनविण्याची पध्दती पुढीलप्रमाणे —

अ) गुडूची स्वरस : ताज्या गुळवेलीची खोडे घेऊन त्यांवरील आवरण काढून, आतील खोडे स्वच्छ पाण्याने धुऊन घ्यावीत व नंतर खलबत्यामध्ये ठेचून घ्यावीत, ठेचतांना थोड्या प्रमाणात पाणी टाकावे.

ठेचल्यानंतर जो रस प्राप्त होईल, तो सर्व वस्त्रगाळ करून घ्यावा. अशाप्रकारे २/३ वेळा स्वरस साठा काढावा व त्याचा उपयोग ताजा असेपर्यंत करावा. ताज्या खोंडाचे तुकडे मिक्सरमध्ये वाटूनही स्वरस काढता येतो. स्वरस करण्यासाठी गुळवेल ही मध्यम आकाराची, हिरवी, ताजी घ्यावी. स्वरस मात्रा — एक वेळेस २० मिलि घेणे.

ब) गुडूची सत्त्व : गुडूचीच्या खोडापासून सत्त्व तयार केले जाते. ताजी गुळवेल खोडे घ्यावीत. ती स्वच्छ पाण्याने धुवून त्यावरील माती, धूळ काढावी, ही खोडे बल्ल्याने ठेचून घ्यावीत आणि ठेचलेले मिश्रण चारपट पाण्यामध्ये रात्रभर भिजत ठेवावे. दुसऱ्या दिवशी सकाळी गुळवेलीचे भिजलेले तुकडे त्याच पाण्यामध्ये दोन्ही हातांनी त्यांचा बुळबुळीतपणा जाईपर्यंत चांगले चोळावेत आणि गुळवेलीचा चोथा बाहेर काढून पाणी १०—१२ तास तसेच न हालवता ठेवून द्यावे. यानंतर भांड्याच्या तळाशी पिटासारखा गाळ बसतो. यालाच गुळवेल सत्त्व म्हणतात. हे सत्त्व मिळविण्यासाठी वरचे पाणी हळूच निथळून टाकावे आणि शेष पाणी निघून जाण्यासाठी भांडे उन्हात ठेवावे. पाणी पुर्ण निघून गेल्यावर कालध्याच्या साहाय्याने सत्त्व खरबडून काढावे. हे सत्त्व फार अल्प म्हणजे एक किलो गुळवेलीमागे १० ते २० ग्रॅम एवढ्या प्रमाणात मिळते. थंडीच्या दिवसांत सत्त्व जास्त प्रमाणात मिळत असल्याने हे थंडीच्या दिवसात काढले जाते. बनावट सत्त्व बनविण्यासाठी आरारूट, बटाटा वापरला जातो. खोडात त्वचेखाली सत्त्व असते. गुडूची सत्त्व मात्रा — १ ते २ ग्रॅम

क) गुडूची चूर्ण : गुळवेल चूर्ण बनवण्यासाठी वाळलेल्या गुडूची खोडाचा उपयोग केला जातो. योग्य प्रमाणात खोड घेवून त्याला बारीक करून घ्यावे, खलबत्यामध्ये व पुढे अजून बारीक होण्यासाठी इलेक्ट्रीकल ग्राइन्डरचा उपयोग करावा. जे बारीक चूर्ण प्राप्त होईल, त्याचे ८० नंबर च्या चाळणीतून किंवा सूती वस्त्रातून वस्त्रगाळ करून घ्यावे. तयार केलेले चूर्ण हे हवाबंद बाटलीमध्ये भरून ठेवावे. चूर्ण हे साधारण एक वर्षापर्यंत वापरावे. गुडूची चूर्ण मात्रा — १० ग्रॅम

ड) गुडूची घनवटी : गुडूची क्वाथ निर्माण विधी — गुडूची घनवटी बनवण्यासाठी, आपल्याला सर्वप्रथम गुडूची क्वाथ तयार करावे लागेल.

१) गुडूची क्वाथ निर्माण विधी : (१:४ गुळवेल खोड:पाणी)

यासाठी ताजे खोड घेवून, स्वच्छ धुवून, बारीक तुकडे करावेत. नंतर हे बारीक तुकडे खलबत्यामध्ये ठेचून घ्यावीत व एका पातेल्यामध्ये ४ पट पाणी घेवून त्यामध्ये मिसळावे. हे पातेले, कमी अग्निच्या आचेवर पाणी १/४ होईपर्यंत उकळावे. जेव्हा त्यातील पाणी १/४ होत नाही तोपर्यंत मंद आचेवर उकळत ठेवावे. नंतर ते वस्त्रगाळ करून थंड करून घ्यावे.

२) गुडूची घनवटी निर्माण विधी :

वरीलप्रमाणे क्वाथ करून घेतल्यानंतर ते जोपर्यंत थोडे घट्ट होत नाही तोपर्यंत उकळावे. मध्यम घट्ट झाल्यावर त्यामध्ये ४० टक्के गुडूची चूर्ण मिसळावे. म्हणजेच, क्वाथ ६० टक्के व गुडूची चूर्ण ४० टक्के घ्यावेत व एकत्र करून त्याची वटी बनवावीत. ही वटी वाळल्यानंतर हवाबंद भरणीत साठवावी.

ई) गुडूची तैल/गुडूची घृत : साहित्य — ताजी गुडूची खोड, तीळ तैल, गोघृत, गोदुग्ध, इतर औषधी द्रव्य, गुडूची क्वाथ, गुडूची कल्क.

गुडूची तैल आणि गुडूची घृत हे करणेसाठी, तैल व घृतावर संस्कार करणे गरजेचे आहे, म्हणून सर्वप्रथम, तैलसाठी — तीळ तैल एक भाग, पाणी चार भाग इतर

औषधी चूर्ण जसे हरिद्रा/मंजिष्ठा, आमलकी प्रत्येकी १५ ग्रॅम किंवा एक भाग घ्यावा. आणि घृतासाठी — गोघृत एक भाग, पाणी चार भाग इतर औषधी चूर्ण (जसे हरितकी, आमलकी, हरिद्रा) ६२ ग्रॅम किंवा एक भाग याप्रमाणे घ्यावे.

प्रक्रिया पध्दती : तीळ तैल किंवा गोघृत तयार करण्यासाठी वरील साहित्य एका भांड्यात घेवून गरम करावे जोपर्यंत तेल व तुप यातील पाणी पूर्णपणे जात नाही, तोपर्यंत मंद आचेवर उकळावे. याच भांड्यामध्ये इतर औषधी द्रव्यांचे चूर्ण व पाणी गरजेनुसार मिसळावे. पुन्हा मंद आचेवर संपूर्ण पाणी वाफेच्या स्वरूपात जात नाही तोपर्यंत उकळावे. जोपर्यंत पाण्याचा थेंब शिल्लक राहत नाही तोपर्यंत अग्नि द्यावे. नंतर जेव्हा तो सुकतो त्यानंतर वस्त्रगाळ करून पुढे तैल/घृत बनविण्यासाठी वापरले जाते. वरील प्रकारे मिळालेले तैल व घृत हे एक भाग घ्यावीत. तैलासाठी — १ भाग संस्कारीत तैल, १ भाग गोदुग्ध, १/६ भाग गुडूची कल्क, ४ भाग गुडूची क्वाथ आणि घृतासाठी — १ भाग संस्कारीत घृत, १ भाग गोदुग्ध, १/६ भाग गुडूची कल्क, ४ भाग गुडूची क्वाथ घ्यावे. वरीलप्रमाणे संस्कारीत घृत/तैल घ्यावे. मंद अग्निवर गरम करावे. त्यामध्ये गुडूची

कल्क व गुडूची क्वाथ मिसळावे. १५ मिनिटानंतर त्यामध्ये गोदुग्ध मिसळावे व पुन्हा १०० डिग्री सेल्ससिअस वर उकळावे, जोपर्यंत सर्व पाणी उडून जात नाही, तोपर्यंत उकळावे. आता जेव्हा मऊ घट्ट पदार्थ होईल, तेव्हा ते वस्त्रगाळ करून घ्यावे. येथे तैलाचे व घृताचे व्यवस्थितपणे लक्षण दिसेल्य्यास ते गरम असतानाच, तैल व घृत गाळून घ्यावे. हे करत असताना अग्निचे स्नेह सिद्धि लक्षण यामध्ये मऊ घट्ट म्हणजे बोटाने दाबता आले पाहिजे, पाण्याचा एक ही थेंब राहणार नाही पाहिजे आणि योग्य वास, रंग, स्वाद इ. आले असले पाहिजे. अशाप्रकारे प्राप्त तैल व घृत औषधात वापरावे.

६) अमृतारिष्ट : साहित्य — गुळ ४ भाग, गुडूची चूर्ण १० भाग, बिल्व, अग्निमंथ, श्योनक, पाटला, गम्भारी, बृहती, कण्टकारी, गोक्षुर, शालीपर्णी, पृश्नपर्णी या सर्वांचा १ भाग व पाणी ४ भाग (४० लीटर)

प्रक्रिया : वरील सर्व चूर्ण एकत्रित करावे आणि उकळावे. १/४ राहिलेनंतर उकळणे थांबवावे व थंड होवू द्यावे. नंतर त्यामध्ये (जीरक, शुण्ठी, मिरे, पिंपळी, नागकेशर, पर्पटक, मुस्ता, कुटकी, अतिविषा, इंद्रजव, सप्तपर्णा) हे औषधी चूर्ण प्रत्येकी १ भाग मिसळावे व ते भांडे झाकून ठेवावे. १ महिन्यांनंतर ते भांडे उघडावे व वस्त्रगाळ करावे. अशाप्रकारे अमृताष्टि तयार केले जाते. विशेषतः नविन तापामध्ये, अकाली आलेल्या तापात, खुप दिवसांपासून असलेल्या तापात यांचा उपयोग केला जातो

१३. 'अमृता फॉर लाईफ' मोहीम :

राष्ट्रीय औषधी वनस्पती मंडळ, आयुष मंत्रालय याकडून राबविणेत येणाऱ्या मोहिमेत दर्जेदार रोपे निर्मिती करणे, रोपे वाटप, लागवड तंत्र विकसित करणे, गुळवेले वापराविषयी जनजागृती कार्यक्रम घेणे, त्याअनुषंगाने संशोधन करणे इ. कामे केली जात आहेत. यासाठी देशभरात विविध संस्थाना प्रकल्प मंजूर करण्यात आले आहेत.

१४. 'अमृता फॉर लाईफ' मोहिमेत कोण सामिल होऊ शकतात :

'अमृता फॉर लाईफ' या मोहिमेत शेतकरी, आदीवासी, वैद्य, औषधी कंपन्या, विद्यार्थी, संशोधक इ. सहभागी होवू शकतात. रोपे विनामूल्य उपलब्ध करून दिली जात आहे. रोपे निर्मिती, लागवड, कच्चा मालाची निर्मिती, प्रक्रीया, इ. कार्यात आपण सहभाग देवू शकतात. गुळवेले ही भारताचा अतिशय मौल्यवान आणि पारंपारिक आयुर्वेदीय ठेवा आहे. ही असंख्य रोगाचे निराकरण करणारी आणि रोगप्रतिकारक शक्ती वाढवणारी असल्याने चला गुळवेले लावूया! वापरूया!! 'अमृता फॉर लाईफ' या मोहिमेत सहभागी होवू या!!

जितनी औषध जगत में,
उनमें श्रेष्ठ गिलोय।
अमरत जैसा रूप है,
मानव निर्मल होय॥

जग में रही गिलोय कर
रोगी का उपचार।
कब कैसे उपयोग लें,
इस पर करें विचार॥

औषध गिलोय देत है,
हितकारी बन आप।
जरा—व्याधि कौ मेटती
और मिटाती ताप॥

बेल गिलोय अनमोल है,
इसमें दिव्य प्रकाश।
भरती तन में ताजगी,
रोग न आए पास॥

अधिक माहीतीसाठी:

प्रा. (डॉ.) दिगंबर न. मोकाट

वनस्पतीशास्त्र विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ
प्रमुख संशोधक, पश्चिम विभागीय औषधी वनस्पती सह सुविधा केंद्र,
(राष्ट्रीय औषधी वनस्पती मंडळ, आयुष मंत्रालय, भारत सरकार)
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे – ४११००७.

* सदरील माहीती पुस्तिका राष्ट्रीय औषधी वनस्पती मंडळ, आयुष मंत्रालय, भारत सरकार यांच्या मंजूर प्रकल्पातून प्रकाशित करणेत येत आहे.

सहकार्य: डॉ. सचिन आरु, डॉ. गिरीश टिल्लू, डॉ. प्रिया कोलेवाड,
डॉ. मेघराज पराडकर